

MARTA SONIEWICKA¹

Integralność sędziego z perspektywy jurysprudencji cnót²

Wpłynął: 8.04.2021. Akceptacja: 28.07.2021

Streszczenie

W artykule przedstawione zostało pojęcie integralności sędziego z perspektywy jurysprudencji cnót. Omówione zostały cnoty sędziego, w tym integralność jako jeden z elementów cnoty sprawiedliwości. Rozróżniona została integralność w znaczeniu subiektywnym i obiektywnym, osobistym i zawodowym oraz instytucjonalnym. Integralność sędziego w orzekaniu sądowym to z jednej strony integralność osobista i zawodowa, z drugiej zaś integralność instytucjonalna, czyli branie pod uwagę wartości i celów profesji. Jurysprudencja cnót nie daje jednoznacznych wskazań rozstrzygnięcia sporów, ale wskazuje na konieczność odniesienia się do dyspozycji sędziego, aby w pełni zrozumieć proces orzekania. Na gruncie tego podejścia zakłada się integralność podmiotu moralnego, co ma stanowić podstawę zaufania do zawodu sędziego i nie pozwala na separację pełnionych ról społecznych, zakładając możliwość ich uzgodnienia z pomocą roztropności. Problem konfliktu między cnotą bezstronności a integralności moralnej w kontekście orzekania konstytucyjnego został omówiony na przykładzie wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 22.10.2020 r., K 1/20. Wnioskiem z prezentowanych rozważań jest, że w niektórych sytuacjach, takich jak orzekanie w kwestiach spornych politycznie czy moralnie, roztropność prowadzić może do kierowania się cnotą powściągliwości sędziowskiej z uwagi na szacunek dla demokracji oraz trójpodziału władz.

Słowa kluczowe: integralność, sędzia, orzekanie sądowe, jurysprudencja, etyka cnót, bezstronność.

¹ Dr hab. Marta Soniewicka – Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego (Polska); e-mail: marta.soniewicka@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0003-3409-7819.

² Artykuł jest efektem realizacji projektu finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer 2017/27/B/HS5/01053.

MARTA SONIEWICKA

Integrity of a judge from the perspective of the virtue jurisprudence³

Abstract

The author of the paper analyzes the concept of integrity of a judge from the perspective of the virtue jurisprudence. There are the judicial virtues specified and described, including integrity as one of the elements of the virtue of justice. Subjective and objective integrity are distinguished, as well as personal, professional and institutional integrity. Integrity of a judge is understood as personal integrity combined with professional integrity and also institutional integrity in which values and aims of the profession are taken into account. Virtue jurisprudence does not provide clear directives for solving legal disputes but it emphasizes the necessity of referring to the dispositions of a judge in order to understand fully the process of judgment. On the grounds of virtue jurisprudence, the integrity of a moral subject is assumed which provides the foundation for trust in the profession of judge and does not allow for the separation of social roles, assuming the possibility of reconciling them with the use of prudence. The problem of conflicting virtues, namely integrity and impartiality in the context of judicial review is discussed on the example of the judgment of the Polish Constitutional Tribunal of October 22, 2020, K 1/20. The considerations concerning this example bring about the conclusion that in the most controversial political and moral disputes, political prudence suggests the direction of the virtue of judicial restraint due to deference of democracy and the division of powers.

Keywords: integrity, judge, process of judgment, jurisprudence, virtue jurisprudence, impartiality.

³ The article has been written thanks to a grant from the National Science Centre (Decision No. 2017/27/B/HS5/01053).

Wprowadzenie

W 1958 r. Elisabeth Anscombe opublikowała artykuł, w którym zwróciła uwagę, że rozważania we współczesnej filozofii moralnej sprowadzają się do dyskusji między zwolennikami deontologii i konsekwencjalizmu, nie oddając pełnego obrazu moralności⁴. Zapoczątkowało to renesans Arystotelesowskiej etyki cnót we współczesnej filozofii moralności, do czego przyczynił się też rozwój psychologii, która potwierdza wiele intuicji Arystotelesa na temat edukacji moralnej, w której kluczową rolę odgrywają nie reguły, ale naśladowanie, odpowiednie wzorce i habituacja. Etyka cnót uwzględnia integralność podmiotu moralnego, zakorzenionego w świecie i w relacjach z innymi, traktując życie moralne jako wyraz charakteru człowieka, kształtowanego poprzez doświadczenie i habituację⁵. Przywraca pytanie o dobre życie jako kluczowe zagadnienie moralności, która dotyczy naszej orientacji wobec dobra, jak zauważa Charles Taylor⁶.

Przeniknięcie współczesnej etyki cnót do filozofii prawa, które określa się mianem zwrotu aretycznego (od gr. *arete* – cnota), przełamało dotychczasową hegemonię deontologii (teorii uprawnień) i konsekwencjalizmu (ekonomicznej analizy prawa) oraz przywróciło do dyskusji filozoficznoprawnych problem dobra wspólnego, związku prawa z charakterem i znaczeniem praktyk społecznych⁷. Etyka cnót w prawie dotyczy szerokiego spektrum rozważań, w tym: 1) prawodawstwa (definiowania celów prawa oraz wpływu prawa na kształtowanie postaw i praktyk społecznych); 2) debaty pozytywizmu z prawem naturalnym; 3) etyki zawodowej; 4) orzekania sędziowskiego. Z perspektywy aretycznej głównym

⁴ G.E.M. Anscombe, *Modern Moral Philosophy*, "Philosophy" 1958, 33, s. 1–19.

⁵ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, przeł. D. Gromska, Warszawa 2007, s. 108.

⁶ Ch. Taylor, *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, przeł. M. Gruszczyński i in., Warszawa 2012.

⁷ C. Farrelly, L.B. Solum, *An Introduction to Aretic Theories of Law*, [w:] C. Farrelly, L.B. Solum (red.), *Virtue Jurisprudence*, 2008, s. 4. W polskiej filozofii i teorii prawa zob.: T. Widłak, *Judges' Virtues and Vices: Outline of Research Agenda for Legal Theory*, "Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej" 2019, 2, s. 51–62; M. Stępień, *Droga przemiany 'duszy sędziowskiej'. Ku aretycznej koncepcji orzekania sądowego?*, [w:] W. Staśkiewicz, T. Stawecki (red.), *Dyskrecjonalność w prawie*, Warszawa 2010, s. 275–289; P. Skuczyński, *Czy sprawiedliwość jest cnotą prawników?*, [w:] B. Wojciechowski, M.J. Golecki (red.), *Rozdroża sprawiedliwości we współczesnej myśli filozoficznoprawnej*, Toruń 2008, s. 289–300; idem, *Cnoty zawodowe*, [w:] *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, red. P. Skuczyński, S. Sykuna, Warszawa 2013, s. 52–55.

celem prawa jest stworzenie odpowiednich ram społecznych dla jak najpełniejszego rozwoju (*flourishing*) ludzkiego dobrostanu⁸.

W niniejszym artykule przedstawię rozważania dotyczące rozumienia integralności sędziego w tradycji aretycznej, koncentrując się na orzekaniu. Na koniec omówię jeden z zarzutów względem jurysprudencji cnót, który dotyczy konfliktu między cnotą bezstronności a integralności moralnej w kontekście orzekania konstytucyjnego.

Jurysprudencja cnót

Słowo „jurysprudencja”, które pochodzi od łacińskiego słowa *iuris* (prawo) i *prudentia* (gr. *phronesis* – wiedza praktyczna), zawiera w sobie jedną z cnót – roztropność. Jurysprudencja może być rozumiana jako filozofia prawa czy prawoznawstwo, a na gruncie anglosaskim terminem tym określa się orzecznictwo w odróżnieniu od prawodawstwa i doktryny prawniczej. Z uwagi na to drugie znaczenie, jurysprudencja cnót jest rozumiana jako orzekanie sądowe oparte na cnotach, uznając za kluczowe w orzekaniu sędziowskim odwołanie do charakteru sędziego⁹. Na gruncie tego podejścia należy skoncentrować się na pytaniu, co znaczy być dobrym sędzią, aby zrozumieć, na czym powinno polegać orzekanie. Dobrym sędzią jest ten, który posiada odpowiednie cnoty. Cnoty to utrwalone skłonności do działania i odczuwania w określony sposób, które umożliwiają osiągnięcie *telos* człowieka – dobre życie, w tym dobre realizowanie powierzonych funkcji¹⁰. Cnoty są właściwościami, których posiadanie i praktykowanie umożliwia osiągnięcie dóbr wewnętrznych względem danej praktyki¹¹. Dobra wewnętrzne (np. sprawiedliwy wyrok, intuicja prawnicza, zdolność interpretacji czy ważenia zasad) można zdobyć tylko przez udział w danej praktyce, a zewnętrzne są związane z nią przygodnie (np. pozycja społeczna, zarobki, sukces zawodowy).

Pojawia się pytanie, czy można wskazać jakieś szczególne cnoty jurydyczne (*judicial virtues*), charakterystyczne jedynie dla tego zawodu¹². W literaturze wskazuje się raczej na cnoty ogólne, które w zawodzie sędziego zyskują szczególne znaczenie i mogą wiązać się ze szczególnymi wymaganiami: 1) mądrość; 2) roztropność;

⁸ C. Farrelly, L.B. Solum, op. cit., s. 2.

⁹ L.B. Solum, *Virtue Jurisprudence: A Virtue-Centered Theory of Judging*, „Metaphilosophy” 2003, 34, s. 178–213.

¹⁰ Arystoteles, op. cit., s. 103–122.

¹¹ A. MacIntyre, *After Virtue. A Study in Moral Theory*, Notre Dame 2007, s. 184.

¹² T. Widlak, op. cit., s. 56–57.

3) odwaga cywilna; 4) umiarkowanie; 5) sprawiedliwość¹³. Do cnót głównych, dodaje się też cnoty mniejsze, takie jak bezstronność, rzetelność, uważność, pokora, powściągliwość, grzeczność, łagodność, taktowność, wielkoduszność. Można spośród nich wskazać cnoty związane z wartościami instytucjonalnymi, które w zawodzie sędziego odgrywają szczególną rolę, choć są niewskazane w innych rolach społecznych.

Mądrość to przede wszystkim wiedza teoretyczna, którą daje wykształcenie prawnicze, które wymaga nieustannego poszerzania. Oprócz znajomości prawa i umiejętności prawniczego rozumowania, potrzebna jest także wiedza praktyczna do odpowiedniego rozeznania problemu i zastosowania odpowiednich reguł, a także do znalezienia odpowiednich powodów do właściwego rozstrzygnięcia. Roztropność jest obok sprawiedliwości kluczową cnotą w kontekście orzekania sędziowskiego. To także wiedza dotycząca tego, kiedy działać, a kiedy powstrzymać się od działania. Odwaga cywilna sędziego polega na gotowości zaryzykowania kariery i reputacji dla dążenia do sprawiedliwości. Odwaga bowiem jest siłą przeciwstawiania się czynnikom uniemożliwiającym realizację funkcji zawodowej zgodnie z jej celem. Umiarkowanie polega na opanowaniu emocji i odpowiednim uporządkowaniu pragnień, dzięki czemu uniknie się uleganiu pokusom, nie będzie się podatnym na korupcję oraz zachowa trzeźwość umysłu. Jest to cnota konieczna, aby zachować niezawisłość sędziowską, bezstronność i obiektywność w orzekaniu, a wyroków nie opierać na uprzedzeniach. Z umiarkowaniem związana jest powściągliwość, która może polegać na samo-ograniczeniu się sędziów w zakresie korzystania z dyskrecjonalnej władzy, aby uniknąć nadmiernego wkraczania w sferę prawodawstwa. Sędziowie powinni być także powściągliwi w wyrażaniu swoich poglądów politycznych, moralnych czy religijnych, aby nie podważać zaufania do bezstronności i niezawisłości sądu¹⁴.

Sprawiedliwość odgrywa kluczową rolę wśród cnót sędziego, gdyż wiąże się ściśle z celem i funkcją tego zawodu. Orzekanie sędziowskie służy sprawiedliwości, rozumianej jako: dobrostan partykularny w konkretnej sprawie (oddanie każdemu, co jemu należy), dobrostan społeczny (przywrócenie porządku we wspólnocie), dobrostan indywidualny sędziego (formowanie charakteru zawodowego i doskonalenie). Przy powołaniu sędziego składa ślubowanie, w którym zobowiązuje się do wymierzania sprawiedliwości zgodnie z przepisami prawa, bezstronnie według swego sumienia (art. 66 §1 ustawy z 27.07.2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych, Dz.U. z 2020 poz. 2072, dalej: p.u.s.p.). Można więc wyróżnić cztery składniki

¹³ Są wśród nich cnoty kardynalne (zarówno intelektualne, jak i moralne), wyróżnione przez Arystotelesa. Por. L.B. Solum, op. cit., s. 186–198.

¹⁴ B. Wojciechowski, *Niezawisłość sędziowska*, [w:] *Leksykon...*, op. cit., s. 244.

sprawiedliwości w orzekaniu sądowym: zgodność z prawem (*lawfulness*), słusność (*equity*), bezstronność i integralność sędziego¹⁵. Każdy z tych elementów jest konieczny, a wszystkie nawzajem się uzupełniają. W praworządnym społeczeństwie wierność prawu jest częścią cnoty sprawiedliwości, ale nie wyczerpuje jej. Sprawiedliwość stanowiona jest niedoskonała, gdyż jest sformułowana za pomocą norm ogólnych i z tego względu potrzebuje korektury w postaci słusności (gr. *epieikeia*), będącej „łagodną sztukę postrzegania konkretnego”¹⁶. Niewątpliwie rozeznanie, która decyzja jest słusna w danych okolicznościach wymaga roztropności.

Realizacja konstytucyjnego prawa do niezależnego, bezstronnego i niezawisłego sądu (art. 45 ust. 1 Konstytucji RP) wiąże się z wartościami instytucjonalnymi, które wymagają od sędziów określonych predyspozycji charakteru i nakładają na nich określone zobowiązania. O ile niezależność i niezawisłość dotyczą nieulegania wpływowi zewnętrznemu, o tyle bezstronność dotyczy wolności od wewnętrznych wpływów, mogących wypaczyć wyrok¹⁷. Bezstronność sędziowska jest zobowiązaniem, wynikającym z ustawy, które wymaga, by sędzia orzekał, nie ulegając subiektywnym ocenom, płynącym z własnego „doświadczenia, stereotypów i uprzedzeń” (wyrok TK z 9.11.1993 r., K 11/93, OTK 1993, nr 2, poz. 37), przy jednoczesnym rozeznaniu sprawy we własnym sumieniu, kierowaniu się samodzielnym myśleniem, poczuciem sprawiedliwości oraz doświadczeniem życiowym i zawodowym. Bezstronność sędziego oznacza bezstronność zarówno względem sprawy, jak i stron sporu. Nie oznacza jednak braku empatii, ani całkowitej indyferencji względem przedmiotu sporu, ale polega na wzięciu pod uwagę interesów wszystkich, czyli jest gwarancją równego traktowania stron. Nie jest też cnotą, mającą zawsze zastosowanie; są role społeczne, które wymagają stronniczości, np. adwokatów względem klientów itp. Gwarancją bezstronności są do pewnego stopnia przepisy proceduralne (w tym instytucja wyłączenia sędziego), jak również przepisy dotyczące sprawowania funkcji sędziego (zakaz podejmowania innych zajęć, które podważałyby zaufanie do bezstronności sędziego – art. 86 § 2 p.u.s.p.)¹⁸. Przepisy stwarzają odpowiednie warunki orzekania sędziowskiego, które mają ograniczyć możliwości zakłócenia obiektywizmu, jednakże nie są w stanie zapewnić bez-

¹⁵ Por. L.B. Solum, op. cit., s. 198.

¹⁶ Arystoteles, op. cit., s. 189–190; M. Nussbaum, *Słusność i miłosierdzie*, [w:] J. Hołówka (red.), przeł. A. Lipszyc *Filozofia moralności: wina, kara, wybaczenie*, Warszawa 2000, s. 492–497.

¹⁷ B. Wojciechowski, *Bezstronność sędziowska*, [w:] *Leksykon...*, op. cit., s. 47–52; idem, *Niezawisłość...*, op. cit., s. 240–245; A. Machnikowska, *Niezależność sądów*, [w:] *Leksykon...*, op. cit., s. 229–234.

¹⁸ B. Wojciechowski, *Bezstronność...*, op. cit., s. 47.

stronności bez odpowiedniego zaangażowania woli i umysłu sędziego wynikających z jego osobowości¹⁹.

Integralność sędziego jako cnota

Integralność jest jednym z podstawowych pojęć etyki prawniczej w tradycji anglo-amerykańskiej, często przywoływanym w kontekście konfliktu ról społecznych, ale w polskiej literaturze rzadko się pojawia²⁰. Pojęcie integralności ma wiele znaczeń – można rozróżnić subiektywną i obiektywną; osobistą i zawodową²¹. Integralność subiektywna polega na spójności postępowania z własnymi ideałami, niezależnie od tego, jakie one są. W tym kontekście pojawia się problem, czy osoba, która sama siebie okłamuje, ale robi to w sposób konsekwentny, jednocześnie sobie szkodząc (np. przez życie w nałogu), jest osobą integralną moralnie. Jeśli przyjmemy, że integralność moralna polega na zwykłej spójności zachowania z czysto subiektywnie pojmowanymi przekonaniem, to wówczas nawet konsekwentny psychopata będzie spełniał warunek integralności, ale z pewnością nie nazwiemy jej cnotą. Integralność jako cnota wymaga odniesienia do zewnętrznych kryteriów naszych wartościowań, w świetle których pojęcie autentyczności nabiera innego znaczenia i ściśle wiąże się z odpowiedzialnością nie tylko za to, co się robi, ale także za to kim się jest²². Integralność w sensie obiektywnym oznacza życie w zgodzie ze sobą polegające na uczciwości, co wymaga dążenia do stanięcia w prawdzie przed sobą samym. Ta szczególna relacja człowieka do prawdy w jego życiu wewnętrznym ma też istotne znaczenie społeczne²³ – człowiek integralny to ktoś, kto sam sobie może ufać, przez co jest godny zaufania dla innych. Integralność wiąże się z internalizacją norm i wartości, które stają się częścią charakteru człowieka, jest więc gwarancją stabilności i przewidywalności zachowania. Człowiek integralny moralnie to ktoś, kto nie kradnie, bo nie mógłby sam sobie spojrzeć w twarz,

¹⁹ Ibidem, s. 51.

²⁰ P. Skuczyński, *Pojęcia i zasady etyki prawniczej. §3 Integralność*, [w:] H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Etyka zawodów prawniczych. Etyka prawnicza*, Warszawa 2006, s. 105; P. Kaczmarek, *Problem integralności moralnej w etyce prawniczej*, „Przegląd Filozoficzny” 2016, nr 2(98), s. 139; D. Jaroszevska-Choraś, *The principle of integrity of the profession*, [w:] S. Sykuna (red.), *Legal Ethics in Poland. Foundations. Professions. Principles. Responsibility*, Warszawa 2020, s. 181–187.

²¹ J. Soeharno, *The Integrity of the Judge. A Philosophical Inquiry*, Farnham 2009, s. 32.

²² Zob. Ch. Taylor, *Etyka autentyczności*, przeł. A. Pawelec, Kraków 1996, s. 34–37; M. Scheler, *Ordo amoris w znaczeniu opisowym i normatywnym*, przeł. W. Czapliński, „Kwartalnik Filozoficzny” 1998, XXVI, 4, s. 123–158.

²³ Zob. M. Foucault, *Zło czynić, mówić prawdę. Funkcja wyznania w sprawiedliwości. Wykłady z Louvain 1981*, przeł. A. Zawadzki, Kraków 2018.

gdyby dokonał kradzieży, a dokonując jej, nie byłby w pełni w zgodzie ze sobą. Integralność nie jest stanem, który się osiąga raz na zawsze, ale raczej zadaniem wymagającym nieustannej pracy. Właśnie to obiektywne znaczenie pojęcia integralności odnajdujemy w anglojęzycznych określeniach, takich jak *a man of integrity*, co można tłumaczyć jako „człowiek z kręgosłupem moralnym”, „człowiek z charakterem”, czyli człowiek, na którym można polegać, który jest uczciwy we wszystkim, co robi²⁴. W podobnym znaczeniu używa się terminu w kontekście etyki badań naukowych, gdzie mowa o *scientific integrity*, co oznacza „uczciwość naukową”, wyznaczoną poprzez zbiór zasad i standardów²⁵.

Integralność osobista to integralność moralna, która na ogół związana jest z pełnieniem różnych ról społecznych przy zachowaniu zgodności między nimi na poziomie wartości i cnót. Jak bowiem zauważył Rousseau, „człowiek może być pobożnym kaznodzieją, odważnym żołnierzem, gorliwym patrycjuszem i złym człowiekiem”²⁶. Innymi słowy, chodzi o bycie uczciwym zarówno w sprawach prywatnych, jak i zawodowych, zarówno w stosunku do osób bliskich, jak i obcych, zarówno względem spraw małych, jak i dużych. Integralność zawodowa polega na spójnym i konsekwentnym realizowaniu powierzonych funkcji w zgodzie z jej celami i wartościami. Od integralności zawodowej odróżnia się integralność zawodu, polegającą na lojalności względem innych osób wykonujących ten sam zawód – solidarności i koleżeństwie środowiskowym²⁷. Integralność zawodu dotyczy więc stosunków wewnątrz zawodowych, a integralność zawodowa dotyczy stosunków przedstawicieli danego zawodu względem innych osób. W przypadku zawodu sędziego integralność zawodowa dotyczy relacji sędziów ze społeczeństwem. Oba te pojęcia wiążą się z etosem zawodowym czy godnością urzędu (art. 66 §1, art. 82 §1, art. 86 §1, art. 104 p.u.s.p.). Przez etos należy rozumieć złożoną całość takich aspektów życia moralnego jak: wartości, cechy charakteru, styl życia, obyczaje,

²⁴ J. Soeharno, op. cit., s. 33.

²⁵ *The European Code of Conduct for Research Integrity*, Berlin 2017.

²⁶ J.J. Rousseau, *The Political Writings of Jean Jacques Rousseau*, t. 1., red. i przeł. z fr. na ang. Ch.E. Vaughan Cambridge 1915, s. 242–243. Argumenty krytyczne pod adresem etyki cnót zostały sformułowane przez sytuacjonistów, zarzucających, że nie ma czegoś takiego jak charakter moralny człowieka, ponieważ ludzkie działanie jest determinowane zmiennymi czynnikami sytuacyjnymi. Na poparcie tej tezy przytacza się szereg badań empirycznych, które wykazują, że np. wyroki sędziowskie różnią się wymiarem w zależności od tego, czy sędzia orzekał po posiłku czy przed (S. Danziger, H. Levav, L. Avnaim-Pesso, *Extraneous factors in judicial decisions*, „Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA” 2011, 108(17), s. 6889–6892). Sytuacjoniści odrzucają istnienie globalnych cnót, opowiadając się za cnotami lokalnymi – dyspozycjami uzależnionymi od kontekstu – i postulują, aby koncentrować się na poprawie warunków społecznych i tworzeniu odpowiednich procedur, zmniejszających ryzyko niesprawiedliwych wyroków. Odpowiedź na zarzuty sytuacjonistów: zob. N. Szutta, *Czy istnieje coś, co zwiemy moralnym charakterem i cnotą?*, Lublin 2017, s. 179–448.

²⁷ P. Skuczyński, *Pojęcia i zasady etyki prawniczej. §3 Integralność*, op. cit., s. 108–111.

standardy, cele i ideały itp.²⁸. Etos grupy zawodowej stanowi jej wewnętrzną moralność przyswaną poprzez naśladowanie wzorców i praktykę.

Można mówić o integralności zawodowej w negatywnym sensie, co wyraża się w zakazie łączenia określonych zajęć oraz w pozytywnym, co wyraża się w wymogu reprezentowania swej funkcji odpowiednią postawą i zachowaniem zarówno w życiu prywatnym, publicznym, jak i zawodowym²⁹. Pozytywny aspekt integralności zawodowej sędziów opiera się więc na założeniu połączenia integralności osobistej z zawodową, co znajduje swój wyraz w ustawowym wymogu „nieskazitelnego charakteru” osoby powołanej na stanowisko sędziego (art. 61 §1 pkt. 2 p.u.s.p.). Zasady etyki zawodowej sędziów potwierdzają ten wymóg, kształtując swymi przepisami wzór osobowości sędziego, wiążący się ze szczególnymi wymaganiami moralnymi (§1–2 zbioru zasad etyki zawodowej sędziów, uchwała nr 16/2003 Krajowej Rady Sądownictwa z 19.02.2003 r. w sprawie uchwalenia zbioru zasad etyki zawodowej sędziów, dalej: z.e.z.s.)³⁰. Nieskazitelny charakter obejmuje zarówno całokształt cech indywidualnych danej osoby, jak i jej dotychczasowe zachowanie, także w sferze pozazawodowej, i ma stanowić rękojmię należytego wykonywania zawodu (wyrok NSA z 18.11.1999 r., II SA 1131/99, Lex 46696). Wyrażony w ten sposób wymóg integralności osobistej i zawodowej opiera się na następujących założeniach: osoba nieuczciwa prywatnie będzie prawdopodobnie także nieuczciwa zawodowo; od osób wykonujących pewne zawody wymaga się więcej niż od przeciętnego człowieka; osoba swym zachowaniem wydaje świadectwo nie tylko sobie, ale także swojemu zawodowi. Założenia te wiążą się ściśle z zaufaniem społecznym.

Integralność jest niezwykle ważną cnotą, gdyż legitymizuje funkcje publiczne, czyniąc je godnymi zaufania³¹. Ma to szczególne znaczenie w kontekście zarówno zawodów zaufania publicznego, jak i służby publicznej³². Można odróżnić zaufanie względem konkretnej osoby, wykonującej zawód, od zaufania względem instytucji,

²⁸ I. Lazari-Pawłowska, *Etyka. Pisma wybrane*, Wrocław 1992, s. 98; M. Scheler, op. cit., s. 123; K. Kaleta, *Etos zawodowy*, [w:] *Leksykon...*, op. cit., s. 66–70; A. Kalisz, *Godność zawodu*, [w:] ibidem, s. 150–154; P. Skuczyński, *Status etyki prawniczej*, Warszawa 2010, s. 103–106.

²⁹ P. Skuczyński, *Pojęcia i zasady etyki prawniczej. §3 Integralność*, op. cit., s. 107–108.

³⁰ M. Smolak, *Integralność*, [w:] *Leksykon...*, op. cit., s. 175–179.

³¹ J. Soeharno, op. cit., s. 22.

³² Zawód sędziego ma charakter służby publicznej podlegającej kontroli instytucji publicznych, natomiast do zawodów zaufania publicznego (art. 17 ust. 1 Konstytucji RP) zalicza się profesje związane z wykonywaniem funkcji w wymiarze publicznym, które wymagają szczególnego zaufania z uwagi na realizowane w tych zawodach wartości i które podlegają kontroli samorządów zawodowych (np. lekarze, adwokaci itp.), P. Kłusek, *Państwo a samorzady zawodów zaufania publicznego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2015, 3695, CIII, s. 69–80; H. Izdebski, *Zawody zaufania publicznego*, [w:] *Leksykon...*, op. cit., s. 449–455.

którą reprezentuje. Zaufanie do instytucji zazwyczaj poprzedza zaufanie do jej przedstawicieli i polega na zaufaniu, że sprawa sądowa zostanie sprawiedliwie rozstrzygnięta, niezależnie od tego, który sędzia będzie orzekał. Złe doświadczenia w kontakcie z przedstawicielami danego zawodu nie tylko pozbawiają zaufania do konkretnych osób, ale także do instytucji. Zaufanie do instytucji wiąże się z pojęciem integralności instytucjonalnej, którą wyznaczają cele praktyki zawodowej oraz jej wewnętrzne wartości. W przypadku zawodu sędziego do wartości instytucjonalnych zalicza się: niezawisłość sędziowską, bezstronność, integralność instytucji, czyli „autorytet urzędu sędziego i dobro wymiaru sprawiedliwości” (§14 z.e.z.s)³³. Realizacja tych wartości gwarantujących zaufanie do instytucji sędziego ściśle wiąże się z cnotami osób wykonujących ten zawód³⁴. Integralność instytucjonalna legitymująca zawód sędziego wiąże się także z rozliczalnością decyzji sędziowskich – wymagają one uzasadnienia i podlegają kontroli wyższych instancji. Ponadto stosuje się wiele dodatkowych procedur, które mają budować zaufanie społeczne do orzekania sądowego, takie jak choćby kolegiałne składy sędziowskie, ławy przysięgłych, zdania odrębne, rozbudowana procedura sądowa itp.

Integralność sędziego jest czymś innym niż integralność (spójność) prawa. Integralność sędziego w orzekaniu sądowym to z jednej strony integralność osobista i zawodowa, a z drugiej integralność instytucjonalna, czyli branie pod uwagę wartości i celów profesji. W innym znaczeniu używa tego pojęcia Ronald Dworkin, pisząc o integralnej teorii orzekania, co polega na orzekaniu według teorii normatywnej, która najlepiej opisuje prawo jako całość: „spójny model sprawiedliwości i słuszności odpowiednich stosunków społecznych”³⁵. Zdaniem Dworkina prawo składa się z wyrażonych wprost w prawie reguł oraz zasad (*principles*), które są przestrzegane, bo tego domaga się sprawiedliwość, uczciwość lub inny aspekt moralności. Konieczność odwołania się sędziego w trudnych sprawach do zasad, nie oznacza, zdaniem Dworkina, uzależnienia decyzji od swobodnego uznania sędziego, tylko wiąże się z interpretacją prawa zgodnie ze zbiorową moralnością polityczną, której poporządkowani są sędziowie. Dworkin twierdzi, że nawet w trudnych sprawach istnieje jedno słuszne rozwiązanie, tylko że sędziom nie zawsze udaje się do niego dotrzeć ze względu na brak odpowiedniej metody lub technik orzekania.

Teoria orzekania oparta na cnotach nie zakłada istnienia jednego słusznego rozwiązania, ani jednoznacznej procedury dochodzenia do tego, co słuszne. Sędzia orzeka „na podstawie prawa, zgodnie ze swoim sumieniem i wewnętrznym prze-

³³ Por. J. Soeharno, op. cit., s. 66.

³⁴ T. Stawecki, *Zaufanie*, [w:] *Leksykon...*, op. cit., s. 439–449.

³⁵ R. Dworkin, *Imperium prawa*, przeł. J. Winczorek, Warszawa 2006, s. 220.

konaniem”³⁶, więc różni sędziowie mogą dojść do odmiennych wniosków w podobnych sprawach z uwagi na odmienne doświadczenia i przekonania, co nie znaczy, że tylko jedna z tych decyzji będzie właściwa³⁷. Przykładem może być orzekanie w sprawie przyznania praw do opieki nad dzieckiem, gdzie różnie można interpretować zasadę dobra dziecka.

Problem konfliktu cnót: aktywizm sędziowski a cnota powściągliwości

Najpoważniejszym zarzutem, formułowanym przeciwko etyce cnót, jest problem braku obiektywnej hierarchii cnót, którą przyjmowano w tradycyjnej etyce Arystotelesowskiej, a którą trudno przyjąć we współczesnych pluralistycznych społeczeństwach, w których ludzie kierują się różnymi ideałami dobrego życia. Aby ustrzec się przed zagrożeniem relatywizmu, subiektywizmu i partykularyzmu, sugeruje się, by etyka cnót wspierała, a nie zastępowała zasady, tworząc pełniejszy obraz życia moralnego³⁸.

W kontekście tego zarzutu można rozważyć istotny z perspektywy jurysprudencji cnót problem pogodzenia integralności moralnej sędziego z zasadą bezstronności. Aby pokazać ten problem, posłużę się przykładem wyroku TK z 22.10.2020 r.³⁹ w sprawie jednej z przesłanek dopuszczalności przerywania ciąży. W wyroku zakwestionowany został istniejący od ponad dwóch dekad kompromis polityczny dotyczący aborcji, co doprowadziło do polaryzacji opinii i zaognienia sporu, czego efektem były masowe protesty społeczne. W zdaniu odrębnym do orzeczenia sędzia Leon Kieres powołał się na konflikt, w jakim pozostają jego osobiste założenia światopoglądowe, ukształtowane przez doktrynę Kościoła katolickiego z założeniami prawnymi, związanymi z pełnioną funkcją sędziego:

„Obejmując urząd sędziego Trybunału Konstytucyjnego, ślubowałem, »przy wykonywaniu powierzonych mi obowiązków sędziego Trybunału Konstytucyjnego służyć wiernie Narodowi, stać na straży Konstytucji, a powierzone mi obowiązki wypełniać bezstronnie i z najwyższą starannością« (...). Pod

³⁶ T. Ereciński, J. Gudowski, J. Iwulski, *Komentarzu do prawa o ustroju sądów powszechnych i ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa*, Warszawa 2002, s. 233.

³⁷ L.B. Solum, op. cit., s. 203–204.

³⁸ E.D. Pellegrino, D.C. Thomasma, *The Virtues in Medical Practice*, New York 1993, s. 165.

³⁹ K 1/20, OTK-A 2021, nr 1.

koniec mojej kadencji rota powyższego ślubowania nie pozwala mi zaakceptować niniejszego wyroku (...). Konstytucja zobowiązuje mnie bowiem do ochrony praw także osób niepodzielających moich poglądów. Rzeczpospolita Polska jest wszak »dobrem wspólnym wszystkich obywateli«⁴⁰.

Powyższa wypowiedź jest o tyle zaskakująca, że jedną z funkcji zdania odrębnego jest umożliwienie zachowania integralności osobistej i zawodowej sędziego poprzez wyrażenie sprzeciwu wobec orzeczenia niezgodnego z własnym światopoglądem moralnym. W omawianym tu przypadku sytuacja jest odwrotna, gdyż treść orzeczenia jest zgodna ze światopoglądem sędziego, ale niezgodna z wymogiem bezstronności.

Patrząc na konflikt między światopoglądem osobistym sędziego a wymogiem bezstronności z perspektywy integralnej teorii orzekania Dworkina, można dojść do wniosku, że konflikt jest pozorny, gdyż sędzia powinien w swych wyrokach opierać się jedynie na regułach i zasadach, przyjętych w danym porządku prawnym, a nie na własnej moralności. Na gruncie racjonalistycznej etyki, której przykładem jest liberalna teoria uprawnień prezentowana także przez Rawlsa czy Habermasa, przyjmuje się założenie o możliwości uzgodnienia uprawnień w racjonalnej procedurze, w której uczestnicy sporu odwołują się jedynie do takich argumentów, które mogą zostać zaakceptowane przez wszystkich. Wyklucza to odwoływanie się w sporze do argumentów pochodzących z religii czy doktryn filozoficznych bądź światopoglądowych, które nie są uznawane przez wszystkich. Sędzia katolik, wedle tego podejścia, powinien wchodząc na salę sądową pozostawić swoje przekonania płynące z wiary poza jej drzwiami, a w interpretacji przepisów prawnych odwoływać się jedynie do ogólnie przyjętych, neutralnych światopoglądowo, dających się racjonalnie uzasadnić argumentów. Zgodnie z tym podejściem integralność orzekania sprowadzałaby się albo do separacji moralności osobistej od moralności zawodowej, albo do podporządkowania moralności osobistej pełnionej funkcji zawodowej⁴¹. Obie interpretacje integralności są niezgodne z podejściem prezentowanym na gruncie jurysprudencji *cnót*, która oddzielenie moralności osobistej od zawodowej uznałaby za brak integralności charakteru, podważający zaufanie do osoby sprawującej funkcję. Całkowite pochłonięcie człowieka przez rolę społeczną pozostającą w konflikcie z wyznawanymi przez niego wartościami jest oznaką konformizmu i narusza jego podmiotowość moralną, wykluczając własny osąd oraz podważając poczucie odpowiedzialności za podejmowane decyzje.

⁴⁰ Zdanie odrębne sędziego TK Leona Kieresa do wyroku TK z 22.10.2020 r., K 1/20, pkt. 1.

⁴¹ P. Kaczmarek, op. cit., s. 141–146.

Zdanie odrębne sędziego Kieresa należy raczej interpretować w inny sposób, gdyż nie formułuje on stanowiska, zgodnie z którym bezstronność polegałaby na całkowitym wykluczeniu ze sporu o dopuszczalność przerywania ciąży argumentów o charakterze światopoglądowym. Realizacja wymogu bezstronności jako pełnej neutralności światopoglądowej jest w takich sporach jak ten niemożliwa, gdyż każde stanowisko w sprawie dopuszczalności przerywania ciąży zakłada *implicite* pewne założenia moralne. Wymóg bezstronności można tu raczej interpretować jako wspięcie się na metapoziom, na którym sędzia rozpatruje przyjmowane przez siebie wartości jako jedne z konkurujących w tym sporze. Interpretacja ta nasuwa się na podstawie konkluzji sędziego Kieresa, który zarzuca Trybunałowi przekroczenie kompetencji poprzez dokonanie wiążącego rozstrzygnięcia sporu etycznego, którego nie udało się rozstrzygnąć ani w debacie publicznej, ani Parlamencie, gdzie kolejne projekty ustaw zaostrzających prawo antyaborcyjne upadały⁴². Sędzia sprzeciwia się instrumentalizacji Trybunału do celów politycznych i podkreśla, że Trybunał „Nie jest organem władzy ustawodawczej (por. art. 10 Konstytucji), nie może zastępować posłów w podejmowaniu kontrowersyjnych decyzji i związanej z tym odpowiedzialności przed wyborcami”⁴³.

Liberalna interpretacja zasady bezstronności sugeruje, że w spornych kwestiach moralnych sędzia powinien przyjąć rozstrzygnięcie, które będzie najbardziej neutralne i pozostawi największy możliwy margines wolności dla własnych decyzji obywateli. Paradoksalność tego rozwiązania polega na tym, że nie jest ono wcale najbardziej neutralne, gdyż faworyzuje jedną z wartości w sporze – wartość wolności wyboru kosztem ochrony wartości życia. Opiera się ono na wyłączeniu podstawowych praw i wolności z konfliktu wartości i wierze w ich harmonijną koegzystencję, czemu przeczy idea pluralizmu wartości⁴⁴. W konfliktach niewspółmiernych wartości możliwy jest jedynie niestabilny kompromis o charakterze pragmatycznym i z tego właśnie względu debaty dotyczące tak fundamentalnych kwestii jak przerywanie ciąży pozostają nierozstrzygnięte. Przesunięcie mocy decyzyjnej w kontrowersyjnych sprawach moralnych z parlamentów na sądy najwyższe czy trybunały konstytucyjne jest wyrazem bezsilności liberalnych porządków prawnych – zjawisko to John Gray określa mianem liberalnego legalizmu⁴⁵. Nie mogąc zaoferować na niższym poziomie racjonalnego, opartego na konsensie rozstrzygnięcia w tak dzielących społeczeństwo kwestiach jak aborcja, rolę osta-

⁴² Zdanie odrębne sędziego TK Leona Kieresa, op. cit., pkt. 3.3.; podobnie Zdanie odrębne sędziego TK Piotra Pszczółkowskiego do wyroku TK z 22.10.2020 r., K 1/20.

⁴³ Zdanie odrębne sędziego TK Leona Kieresa, op. cit., pkt. 3.3.2.

⁴⁴ B. Polanowska-Sygułska, *Pluralizm wartości i jego implikacje w filozofii prawa*, Kraków 2008.

⁴⁵ Eadem, *John Gray i krytyka liberalnego legalizmu*, Kraków 2017, s. 175–257.

tecznych arbitrów moralnych powierza się sądom, przez co stają się one areną walk politycznych⁴⁶. Jest to zjawisko szczególnie charakterystyczne dla kultury angloamerykańskiej, a jego przejawem jest aktywizm sędziowski⁴⁷, ostro krytykowany m.in. przez Antonina Scalia, konserwatywnego sędziego amerykańskiego Sądu Najwyższego. Jego zdaniem aktywizm sędziowski prowadzi do narzucania osobistych poglądów kilkunastu sędziów całemu społeczeństwu⁴⁸. Jako przykład podawał orzeczenie *Roe v. Wade* (1973), legalizujące w USA aborcję, które określił mianem „orwellowskiego paktu westfalskiego”⁴⁹. Jego zdaniem, wyrok ten był niezasadniony, gdyż konstytucja amerykańska nie przesądzała kwestii dopuszczalności aborcji. Doprowadziło to do sytuacji, w której kandydaci na sędziów Sądu Najwyższego są dobierani pod kątem poglądów w sprawach politycznych i moralnych. Wspomniany wyrok TK jest przejawem podobnego aktywizmu sędziowskiego, choć w odwrotnym kierunku politycznym. Zdaniem Graya powierzenie sądom rozstrzygania fundamentalnych sporów moralnych prowadzi do ich zaostrożenia i pogłębienia podziałów, gdyż wyroki sądów, w przeciwieństwie do regulacji prawnych, nie mogą podlegać renegocjacji oraz prowadzić do przyjęcia rozwiązań kompromisowych⁵⁰.

Przyjmując, że stanowisko sędziego Kieresa jest słuszne, można uznać powściągliwość sędziowską (*judicial restrain*) w tym kontekście za cnotę. „Rządy sędziów” podważają zasadę podziału władz i są niezgodne z zasadą bezstronności oraz niezawisłości sędziowskiej. Roztropność polityczna sugeruje więc powściągliwość polegającą na przyjęciu domniemania konstytucyjności ustaw i ograniczenia swobody uznania sędziowskiego w spornych kwestiach politycznych i moralnych w celu ochrony zaufania obywateli do demokratycznego państwa prawa⁵¹. Nie oznacza to całkowitego pasywizmu sędziowskiego, ale raczej przyjęcie postawy wyważenia, unikania paternalizmu i uważnego wsłuchiwanie się w głos obywateli. Za Josephem Weilerem można powiedzieć, że w sytuacji tak kontrowersyjnych

⁴⁶ S. Veith, *Moral Conflicts and Legal Reasoning*, Oxford 1999, s. 57; B. Polanowska-Sygulska, *Pluralizm...*, op. cit., s. 381–396.

⁴⁷ P. Skuczyński, *Aktywizm sędziowski a etyka sędziowska w Polsce. Uwagi na stulecie niepodległości*, [w:] *Między tradycją i nowoczesnością. Prawo polskie w 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. Ł. Pisarczyk, Warszawa 2019, s. 359–382; M. Smolak, *Etyczne problem aktywizmu sędziowskiego*, [w:] *Etyka prawnicza. Stanowiska i perspektywy*, red. H. Izdebski, P. Skuczyński, Warszawa 2008, s. 121–130; T. Stawecki, *Aktywizm i pasywizm sędziowski*, [w:] *Leksykon...*, op. cit., s. 5–17.

⁴⁸ A. Scalia, *The Essential Scalia. On the Constitution, the Courts, and the Rule of Law*, red. J. S. Sutton, E. Ehelan, New York 2020, s. 66, 82, 365–375.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 369.

⁵⁰ B. Polanowska-Sygulska, *Pluralizm...*, op. cit., s. 388.

⁵¹ T. Stawecki, *Powściągliwość sędziowska*, [w:] *Leksykon...*, op. cit., s. 303–311; P. Skuczyński, *Powściągliwość sędziowska jako zasada etyki sędziowskiej*, [w:] *Dyskrecjonalność...*, op. cit., s. 290–301.

sporów „Trybunał powinien słuchać, a nie tylko prawić kazania, i to jego wsłuchiwanie się powinno być zauważalne”⁵².

Podsumowanie

Jurisprudencja cnót nie daje jednoznacznych wskazówek rozstrzygnięcia sporów, ale wskazuje na konieczność odniesienia się do dyspozycji sędziego, aby w pełni zrozumieć proces orzekania. Na gruncie tego podejścia zakłada się integralność podmiotu moralnego, co ma stanowić podstawę zaufania do zawodu sędziego. Integralność sędziego obejmuje integralność moralną, zawodową i instytucjonalną, nie pozwalając na separację pełnionych ról społecznych, ale zakładając możliwość ich uzgodnienia z pomocą roztropności. W niektórych sytuacjach, takich jak orzekanie o konstytucyjności ustaw w kwestiach spornych politycznie czy moralnie, roztropność prowadzić może do kierowania się cnotą powściągliwości sędziowskiej z uwagą na szacunek dla demokracji oraz trójpodziału władz.

Bibliografia

- Anscombe G.E.M., *Modern Moral Philosophy*, „Philosophy” 1958, 33.
- Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, przeł. D. Gromska, Warszawa 2007.
- Danziger S., Levav H., Avnaim-Pesso L., *Extraneous factors in judicial decisions*, „Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA” 2011, 108(17).
- Dworkin R., *Imperium prawa*, przeł. J. Winczorek, Warszawa 2006.
- Erciński T., Gudowski J., Iwulski J., *Komentarzu do prawa o ustroju sądów powszechnych i ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa*, Warszawa 2002.
- Farrelly C., Solum L.B., *An Introduction to Aretic Theories of Law*, [w:] C. Farrelly, L.B. Solum (red.), *Virtue Jurisprudence*, 2008.
- Foucault M., *Zło czynić, mówić prawdę. Funkcja wyznania w sprawiedliwości. Wykłady z Louvain 1981*, przeł. A. Zawadzki, Kraków 2018.
- Izdebski H., *Zawody zaufania publicznego*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- Jaroszewska-Choraś D., *The principle of integrity of the profession*, [w:] S. Sykuna (red.), *Legal Ethics in Poland. Foundations. Professions. Principles. Responsibility*, Warszawa 2020, s. 181–187.
- Kaczmarek P., *Problem integralności moralnej w etyce prawniczej*, „Przegląd Filozoficzny” 2016, 2(98).

⁵² Cyt. za B. Polanowska-Sygułska, *Pluralizm...*, op. cit., s. 242.

- Kaleta K., *Etos zawodowy*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- Kalisz A., *Godność zawodu*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- Kłusek P., *Państwo a samorządy zawodów zaufania publicznego*, „Przeгляд Prawa i Administracji”, 3695, CIII/2015.
- Lazari-Pawłowska I., *Etyka. Pisma wybrane*, Wrocław 1992.
- Machnikowska A., *Niezależność sądów*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- MacIntyre A., *After Virtue. A Study in Moral Theory*, Notre Dame 2007.
- Nussbaum M., *Słuszność i miłosierdzie*, [w:] J. Hołówka (red.), *Filozofia moralności: wina, kara, wybaczenie*, przeł. A. Lipszyc, Warszawa 2000.
- Pellegrino E.D., Thomasma D.C., *The Virtues in Medical Practice*, New York 1993.
- Polanowska-Sygulska B., *Pluralizm wartości i jego implikacje w filozofii prawa*, Kraków 2008.
- Polanowska-Sygulska B., *John Gray i krytyka liberalnego legalizmu*, Kraków 2017.
- Rousseau J.J., *The Political Writings of Jean Jacques Rousseau*, t. 1., red. i przeł. z fr. na ang. Ch.E. Vaughan, Cambridge 1915.
- Scalia A., *The Essential Scalia. On the Constitution, the Courts, and the Rule of Law*, red. J.S. Sutton, E. Ehelan, New York 2020.
- Scheler M., *Ordo amoris w znaczeniu opisowym i normatywnym*, przeł. W. Czaplński, „Kwartalnik Filozoficzny” 1998, XXVI, zeszyt 4.
- Skuczyński P., *Pojęcia i zasady etyki prawniczej. §3 Integralność*, [w:] H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Etyka zawodów prawniczych. Etyka prawnicza*, Warszawa 2006.
- Skuczyński P., *Czy sprawiedliwość jest cnotą prawników?* [w:] B. Wojciechowski, M.J. Golecki (red.), *Rozdroża sprawiedliwości we współczesnej myśli filozoficznoprawnej*, Toruń 2008.
- Skuczyński P., *Powściągliwość sędziowska jako zasada etyki sędziowskiej*, [w:] W. Staśkiewicz, T. Stawecki (red.), *Dyskrecjonalność w prawie*, Warszawa 2010.
- Skuczyński P., *Status etyki prawniczej*, Warszawa 2010.
- Skuczyński P., *Cnoty zawodowe*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- Skuczyński, *Aktywizm sędziowski a etyka sędziowska w Polsce. Uwagi na stulecie niepodległości*, [w:] Ł. Pisarczyk (red.), *Między tradycją i nowoczesnością. Prawo polskie w 100-lecie odzyskania niepodległości*, Warszawa 2019.
- Smolak M., *Etyczne problem aktywizmu sędziowskiego*, [w:] H. Izdebski, P. Skuczyński (red.), *Etyka prawnicza. Stanowiska i perspektywy*, Warszawa 2008.
- Smolak M., *Integralność*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- Soeharno J., *The Integrity of the Judge. A Philosophical Inquiry*, Farnham 2009.
- Solum L.B., *Virtue Jurisprudence: A Virtue-Centered Theory of Judging*, „Metaphilosophy” 2003, 34.

- Stawecki T., *Aktywizm i pasytywizm sędziowski*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- Stawecki T., *Powściągliwość sędziowska*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- Stawecki T., *Zaufanie*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- Stępień M., *Droga przemiany 'duszy sędziowskiej'. Ku aretycznej koncepcji orzekania sądowego?* [w:] W. Staśkiewicz, T. Stawecki (red.), *Dyskrecjonalność w prawie*, Warszawa 2010.
- Szutta N., *Czy istnieje coś, co zwiemy moralnym charakterem i cnotą?*, Lublin 2017.
- Taylor Ch., *Etyka autentyczności*, przeł. A. Pawelec, Kraków 1996.
- Taylor Ch., *Źródła podmiotowości. Narodziny tożsamości nowoczesnej*, przeł. M. Gruszczyński i in., Warszawa 2012.
- Veith S., *Moral Conflicts and Legal Reasoning*, Oxford 1999.
- Widłak T., *Judges' Virtues and Vices: Outline of Research Agenda for Legal Theory*, "Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej" 2019, 2.
- Wojciechowski B., *Bezstronność sędziowska*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.
- Wojciechowski B., *Niezawisłość sędziowska*, [w:] P. Skuczyński, S. Sykuna (red.), *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2013.

Akty prawne

- The European Code of Conduct for Research Integrity*, Berlin 2017.
- Ustawa z 27.07.2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych, Dz.U. z 2020 r. poz. 2072 (p.u.s.p.).
- Zbiór zasad etyki zawodowej sędziów, uchwała nr 16/2003 Krajowej Rady Sądownictwa z 19.02.2003 r. w sprawie uchwalenia zbioru zasad etyki zawodowej sędziów (z.e.z.s.).

Orzeczenia sądowe

- Wyrok NSA z 18.11.1999 r., II SA 1131/99, Lex 46696.
- Wyrok TK z 9.11.1993 r., K 11/93, OTK 1993, nr 2, poz. 37.
- Wyrok TK z 22.10.2020 r., K 1/20, OTK-A 2021, nr 1.